

Elmélet és módszertan*

NIEDERHAUSER EMIL

A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában (Az összehasonlító történetírás módszertanához)

Nyilván hálás és mutatós feladat volna az összehasonlító történetírás módszertanának kérdéseivel foglalkozó tanulmány elején áttekintést adni a módszer előzményeiről, a polgári történetírás kísérleteiről mondjuk Voltaire-től kezdve a pozitivistákon keresztül Toynbee-ig, azután a marxista összehasonlítás fejlődéséről Marxtól napjaink szovjet történettudományáig. Csakhogy ebből nem egy tanulmány bevezetése, hanem külön tanulmány kerekednék ki, netán kisebb-fajta könyv is. Ezért legyen szabad megelégednünk, hogy egy konkrét téma kapcsán fejtsük ki elképzeléseinket az összehasonlító módszer eredményeiről, előnyeiről és korlátairól, annak jelzésével, hogy ez a módszer csak egyike a történettudományban használt eljárásoknak, sok szempontból hasznos, mert új összefüggéseket villanthat fel, de sok szempontból elégtelen, és nyilvánvalóan nem pótolhat, nem helyettesíthet egyéb módszereket.

A konkrét téma: a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Nem áll módunkban persze, hogy ebben a tárgykörben végzett kutatásaink végeredményét összegezzük ezen a helyen, erre más alkalmat kell találnunk. Pusztán arra törekszünk, hogy az egyéb formában feldolgozott anyag segítségével az összehasonlító történetírás módszeréről adjunk néhány szempontot, esetleg vitát is kiváltva, amely elősegítheti a módszer további fejlődését, kifinomulását.

Kezdjük talán ott, miért éppen ezt a témát választottuk egy nagyobb arányú kutatás tárgyaként. A nemzeti megújulás, megújhódás, újjászületés fogalmát jónéhány kelet-európai nemzet történetírása már régóta használja, a polgári történetírás már ezen a néven ismerte, a marxista történettudomány is átvette a fogalmat, gazdagította a gazdasági-társadalmi alap vizsgálatának bevonásával. A legnagyobb hagyománya néhány szláv nemzetnél van ennek a fogalomnak. A csehek *obrození* néven ismerik, a szlovákoknál *obrodenie*, a horvátoknál

* A szerkesztőség e címmel új rovatot indít, melyben a történeti irodalmunkból annyira hiányolt elméleti és módszertani kérdések iránti érdeklődést kívánja fokozni, ugyanakkor ösztönözni is történészeinket: kutatásaik során felmerült általánosabb érvényű elképzeléseiket igyekezzenek végiggondolt, vagy éppen vitára ösztönző formába önteni, s ezzel hozzájárulni a marxista történetírás alapkérdéseinek behatóbb tisztázásához. Mint ebből is látszik, e rovat keretében nem annyira történetfilozófiai szinten kívánjuk megközelíteni a történetírás jelzett problémáit, hanem sokkal inkább a kutatás-módszertan, a történeti látásmód „gyakorlatibb” területről szeretnénk írásokat közölni. Vagyis megfelelni annak a mind sürgetőbb igénynek, amely a marxista társadalomelmélet alkalmazását sürgeti a történettudomány mint sajátos eszközökkel, kutatási eljárásokkal dolgozó szaktudomány területén.

Noha e célkitűzésünk része a Történettudományi Intézetben meginduló elméleti-módszertani kutatásoknak, az egyes kérdések kimunkálása előkészítésének, a szerkesztőség természetesen örömmel közölné hasonló természetű cikkeket többi történész kollégáinktól, sőt a társadalmi tudományok kutatóitól is. — A szerk.

preporod, a bolgároknál vázrazsdane néven ismeretes. Ha nem is annyira elfogadott fogalomként, de előfordul a románoknál, az albánoknál, a balti kis népeknél. A polgári tudományosság a felépítményben megmutatkozó jelenségeket foglalta így össze: a kelet-európai kis népek történetének az a szakasza ez, amelyben először néhány ember tevékenysége révén megindul a nemzeti öntudat kialakulása, egyre szélesebb körökben való elterjedése, a mintegy alvó nemzetet vezetői „felébresztik”, öntudatra hívják. A mozgalom a kultúra különböző területein indul el, a nyelvújítással, vagy egyáltalában irodalmi nyelv megteremtésével, a szépirodalom, a művészetek, a nemzeti tudományok kiépítésével, majd később politikai követelésekkel, a nemzet elismerésének igényével, ez pedig végső soron az önálló nemzetállam követelésével (és megvalósításával) éri el tetőpontját és ezzel befejezését is. Minthogy a polgári történetírás — és az illető népek társadalmi gondolkodása általában — a nemzetet régtől fogva meglevő történeti kategóriának tartotta, egészen természetes volt az a koncepció, amely szerint adva volt a nemzet, amelynek tagjai különböző történeti okoknál fogva elfelejtették, hogy ehhez a nemzethez tartoznak, és az „ébresztők” tevékenységére volt szükség, hogy ismét ráébredjenek ennek tudatára.

A marxista történettudomány már mélyebbre pillantott, meglátta azt, hogy a kérdés lényege a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet, ill. ennek felépítményi tudatosodása, a burzsoá nemzet kialakulása. A különböző kelet-európai nemzetek marxista történettudománya ezen az elvi alapon vizsgálta az egyes megújulási mozgalmakat, rámutatott ezek progresszív jelentőségére, helyére az illető nemzet történeti fejlődésében.

Csakhogy minden esetben az illető nemzet saját nemzete megújulási mozgalmát vette szemügyre, tárta fel a mélybe ásva, és ha tudomást is vett arról, hogy ez a jelenség más nemzeteknél is megmutatkozik, ezt legfeljebb hűvös érdeklődéssel regisztrálta, de nem mélyedt el más mozgalmak kutatásában.

Van azután jónéhány nemzet Kelet-Európában, amelynek a történetírása nem ismeri ezt a fogalmat, vagy csak a jelenség egy részére használ valamilyen általános elnevezést, mint a magyar a reformkor fogalmát, de futólagos megtekintésre is nyilvánvaló, hogy hasonló jelenségekről van ezeknél is szó. A kultúra fejlődésében épp úgy találkozunk a nemzeti nyelv megteremtésének gondjával, vagy a szépirodalom politikai szerepével, mint a nemzeti különállásra, sőt idővel teljes önállóságra irányuló igényekkel. Ez adja meg tehát az alapot, hogy az első, futó pillantáson túlmenően valamelyest részletesebben is megnézzük a kérdést valamennyi kelet-európai nemzet esetében.

Rögtön felvethető természetesen az ellenkérdés: jogosult-e az összehasonlítás az egyes nemzetek fejlődésében megnyilvánuló hasonló jelenségek közt? Hiszen a közelebbi vizsgálódás rögtön lényeges különbségeket is felszínre hoz. Az alap is bizonytalan, amelyből kiindulunk, hiszen a „nemzeti megújulás” végül is szubjektív vélekedések eredménye is lehet, néhány kortárs, vagy később néhány történetíró kezdte használni az elnevezést, de van-e mögötte azonos tartalom? Még szubjektívebbnek tűnhet, ha a jelenséget olyan nemzetek esetében is vizsgáljuk, amelyek nem is használják a fogalmat. Vajon nem csupán az összehasonlítást végző szubjektív elképzeléséről, magyarán tévedéséről van szó? És ha az egyes nemzeteknél külön-külön meg is van az alapja, hogy ilyen mozgalomról beszéljünk, van-e valamilyen objektív alapja annak, hogy együttesen is vizsgáljuk a problémát?

Az objektív alap, amely véleményünk szerint lehetővé teszi az összehasonlító vizsgálatot, az a tény — éppen a marxista történettudomány által alaposan

felkutatott tény —, hogy Kelet-Európa valamennyi nemzete a feudalizmusból átkerült a kapitalizmusba. Ha így fogalmazunk, akkor persze egyenesen triviálisnak tűnik a kérdés. Végül is ezen a folyamaton minden európai nép átment, előbb vagy utóbb, akkor mit kell itt összehasonlítani?

Egyrészt: akkor is érdemes összehasonlítani. De ezen túlmenően az átmenet Kelet-Európában mégis sajátos formákat öltött, tehát indokolt az összehasonlítás.

Természetesen ezt az összehasonlítást érdemben kell elvégezni, vagyis nem választhatunk ki egy zárt kronológiai keretet, mondjuk a XIX. század első felét vagy első két harmadát, amelyben egyébként a legtöbb esetben a jelenség lezajlott, hanem minden nemzet esetében azt az időbeli szakaszt, korszakot kell kiválasztanunk, amelyben a folyamatot lezajlott. Vagyis nem szinkron jelenségeket fogunk megvizsgálni. Hiszen, hogy csak néhány példát ragadjunk ki, a lengyelek esetében a folyamat (amelyet egyébként ők nem neveznek megújulásnak, konkrét történeti okokból), a XVIII. század utolsó harmadában már megindul, és a XIX. század derekéra zárul le. A bolgároknál kezdeti jelenségeit ugyancsak a XVIII. század második felére szokták datálni, zömében azonban a XIX. század középső harmadának az eseményeiről van szó. Az albánok esetében viszont a mozgalom nagyjából akkor indul meg, a berlini kongresszus táján, amikor a bolgároknál véget ért, a lengyelek meg már régen túl vannak rajta. Az időbeli kereteknek ez a rugalmassága — ha úgy tetszik, bizonytalansága —, az első pillanatra talán visszatetszőnek tűnik a szilárd periodizációhoz és kronológiához szokott történész számára, azonban elkerülhetetlen, mert csak így tudunk jelenségeket összehasonlítani. Nyilván csak formális összehasonlítás volna, ha a XVIII. század végének a helyzetét valamennyi érintett nemzet esetében összehasonlítanánk, mert akkor okvetlenül csak különbségekre bukkannánk, a lengyel vagy cseh fejlődésben már a tőkés formáció kezdeteire, az oroszban inkább csak a feudális rendszer bomlásának első jeleire, az albánoknál pedig a hagyományos társadalom érintetlenségére.

Az időben rugalmas összehasonlítás viszont minden esetben ott indulhat, ahol a feudális viszonyok bomlása és — kisebb mértékben — a tőkés rendszer első jelenségei megmutatkoznak. Ez még egy-egy országon belül sem jelent azonos időpontot, ha különböző nemzetekről van szó, mert pl. Oroszország vonatkozásában egészében a XVIII. század végétől, még inkább az 1840-es évektől beszélhetünk erről az időpontról, de a balti népek esetében ugyanakkor még csak nagyon csekély kezdetekről: a tőkés rendszer behatolása ezeknek a nemzeteknek a társadalmába az 1860-as években indul meg, és a megújulás tipikus jelenségei inkább már csak az 1880—90-es években mutatkoznak meg.

A gazdasági fejlődés összehasonlítása természetesen óhatatlanul felhívja a figyelmet a különbségekre is, de ezek különösen a *társadalmi struktúrában* jelentkeznek igen élesen. Két nagy típust kell elkülöníteni: azokat a nemzeteket, amelyeknek van saját feudális uralkodó osztályuk (orosz, lengyel, cseh, magyar, horvát, román a két dunai fejedelemségben, albán), és azokat, amelyeknek nincs (ukránok, balti nemzetek, balkániak, a Habsburg-birodalom kisebb nemzeti-ségei). Valójában még egy harmadik típus is létezik, hiszen a cseheknek csak részben sorolhatjuk a feudális uralkodó osztállyal rendelkező nemzetek közé, mert a csehországi feudális uralkodó osztályon kívül kelet-európai viszonylatban jelentős polgárságuk is van. Ugyanez a helyzet a görögöknél. Minthogy azonban témánk nem a társadalmi struktúra összehasonlítása, hanem egy felépítményi folyamaté, ebben pedig a görög és a cseh fejlődés nagyjából azoknak a nemzetek-

nek a fejlődésével mutat párhuzamosságokat, amelyeknek saját feudális uralkodó osztályuk van, csak ezt a két típust különböztettük meg. Nemesi és nem nemesi nemzeteknek neveztük ezeket, már eddig is több félreértésre adva ezzel okot, de ezt tartottuk a legrövidebb és ennek megfelelően a legalkalmasabb kifejezésnek. Nyilván mást is lehetne alkalmazni, a lényeg azonban nem az elnevezésen múlik.

Az összehasonlítás alapjául szolgáló másik jelenségcsoport a *nemzetek politikai helyzetében* mutatkozó hasonlóság. Az a körülmény ti., hogy egy kivétellel — ez az orosz — valamennyi nemzet egy nagyobb, soknemzetiségű birodalmon belül élt az adott korszakban, vagy legalább is annak az elején, egyiknek sem volt önálló állama. Ezen a hasonlóságon belül ismét nagy különbségek is adódnak, a nemesi nemzetek általában valamiféle feudális, rendi jellegű önkormányzattal rendelkeztek, egyes kérdésekben beleszólhattak a politikai élet irányításába, míg a nem nemesi nemzetek kívül maradtak a politikai intézményeken. Ez persze már az indulástól kezdve megszabta politikai igényeik különbségeit is, az alullevők először jóval csekélyebb követelésekkel léptek fel, mint azok, akik már bizonyos politikai hatalom birtokában is voltak. A lengyelek 1795 után, ha időnként kompromisszumokra voltak is hajlandók, alapvetően mégis az önálló állam visszaállítását tartották az egyetlen fontos feladatnak, a szlovákok vagy a szlovének hosszú időn keresztül megelégedtek volna azzal, ha a közigazgatás alsó és középső szintjein használhatják saját nyelvüket, és még 1848-ban is a Habsburg-birodalmon belül valamiféle tartományi elkülönülés, autonómia jelentette igényeik maximumát, nem az önálló nemzetállam. A balkáni népek közül a legtöbb elég hamar eljutott az önállóság követeléséig, valószínűleg azért, mert a török birodalom felbomlása sokkal közelebbi lehetőségnek tűnt, mint mondjuk a Habsburg-birodalomé. De azért köztük is akadt olyan nemzet, az albán, amely szinte az utolsó pillanatig megelégedett volna a birodalmon belüli autonómiával, ha ugyan nem sokallotta volna ezt is. Az egyetlen fogas kérdés itt a már jelzett kivétel, az orosz, erre a kérdésre majd még később visszatérünk.

Az orosz sem tér el viszont, ha a kulturális fejlődést nézzük meg. A nyelvújítás, ill. az irodalmi nyelv megeremtése mindenütt megtalálható jelenség, a nyelvet oktató iskolarendszer kiépítése, más szóval az anyanyelvi oktatás igénye, a szépirodalom nemzetébresztő szerepe, a nemzeti tudományok, első helyen és hangsúlyozottan, a többiek őseként a történettudomány, amely a nemzet eredetéről és világtörténelmi szerepéről alakítja ki első koncepcióit, a művészeti ágak, amelyek ugyancsak keresik helyüket a „nemzeti hivatás”-ban. A különbségek persze itt is eléggé jelentősek, hiszen nem egy nemzet akad, elsősorban a nem nemesiek közül, amely pl. a zenében vagy a képzőművészetekben nem tud érdemleges eredményeket felmutatni, a nemzeti tudományok köre is változik, színvonaluk még sokkal inkább. Hiszen, ha csak a történettudománynál maradunk, szerepelnek itt olyan történetírók, akik még a középkori krónika szintjén állnak, olyanok, akik a modernebb, kritikus irányzatot képviselik, eredeti forrásokat tárnak fel, de munkájukat azzal késznek találják, ha ezeket a forrásokat egymás után felsorakoztatják, és olyanok, akik már a korabeli európai történetírás minden mesterségbeli fogását is jól ismerik, és ezen a szinten tudnak egy-egy koncepciót kialakítani múltjukról. Mennyiségi és még sokkal inkább minőségi különbségek tehát természetszerűen bőven adódnak, a lényeges vonások azonban hasonlóak, párhuzamosak, néha meglepően azonosak.

Adva van tehát egy olyan fejlődési folyamat minden egyes nemzetnél, amely éppen a lényeges vonásokban párhuzamokat mutat, bár ezek a párhuzam-

mok kronológiai szempontból különböző pontokon helyezkednek el. Az összehasonlító vizsgálatnak tehát ezt a fejlődési folyamatot kell összehasonlítania.

Itt adódik rögtön az első nagy nehézség. Mert elvben talán az eddig elmondottak is elfogadhatóvá tették, hogy a jelenségek összehasonlíthatók, ha ezt nem is igazolták kellő alaposággal. De hogyan menjen végbe az összehasonlítás, mit is hasonlítsunk össze? A logikus válasz az lehetne: az egész folyamatot, természetesen. De ezzel megkerültük a kérdést. Mert hogyan lehet az egész folyamatot összehasonlítani?

A magunk részéről az erőszakos beavatkozás módját válaszoltuk. Az egész folyamatból kiemeltük, elszigeteltük az egyes problémákat, és ezek rendjében építettük fel a tárgyalást. Tehát külön beszéltünk a felvilágosodás korszakáról, amely megelőzi, előkészíti a nemzeti megújulást, voltaképpen beletorkollik — vagy egyszerűen hiányzik. Mert a lengyel, a cseh, az orosz, a magyar fejlődésnél nyilvánvaló, hogy a felvilágosodás korszaka számos olyan kérdést vetett fel, az anyanyelvűtől a racionálisan berendezett államig, amely a megújulási mozgalmakban is nagy szerepet játszik. De mondjuk az észet vagy az albán mozgalom esetében már nem számolhatunk ezzel, egyszerűen azért sem, mert a mozgalom olyan időpontban indul meg, amikor Európa már rég túl van a felvilágosodás korszakán. Külön tárgyaltuk a megújulás egyéb forrásait, a külföldi utazásokat, tanulmányokat, amelyek a nyugati helyzet ismeretét közvetítették, és így mintát, példát nyújtottak. Ugyancsak külön tárgyaltuk a kulturális fejlődés egyes kérdéseit, pl. a zenét, és azután a politikai igényeket, az alkotmányosság kérdését, a nemzeti önállóság vagy autonómia problémáját, a gazdasági és társadalmi változásokkal foglalkozó elképzeléseket, a forradalmak és szabadságharcok kérdését.

Ezzel voltaképpen felboncoltuk az egyes mozgalmakat, kipreparáltuk az egyes szerveket, a mozgalom összetevőit. A barbár beavatkozásnak megvolt az az eredménye, hogy a hasonló, sőt majdnem azonos vonások épp úgy kiderültek, mint a fontos, olykor lényeges különbségek. Világossá vált pl., hogy az egész folyamat lényegét kitevő polgári átalakulás, vagyis a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdése az egyes mozgalmakban mindig alárendelt szerepet játszott, nem ez állt az előtérben, hanem a nemzeti igények, a nemzeti követelések. A polgári átalakulás egyes kérdései csak ennek kapcsán, a nemzeti követelések mellett, vagy inkább után kerültek elő. Még további különbségek is adódtak. Agrártársadalmakról lévén szó, a polgári átalakulás fő kérdése, vagy legalább is egyik fő kérdése az volt, mi lesz a parasztsággal, milyen lesz a helye az eljövendő nemzetállamban (itt teljesen közömbös volt, hogy ez a nemzetállam teljesen önálló lesz-e, vagy egy nagyobb birodalom része). Még konkrétan: kinek a kezébe kerül a föld? A nem nemesi nemzetek esetében adva volna az egyértelmű válasz: csak a parasztok kezébe. A bolgároknál ez pl. így is volt. De még a nem nemesi nemzetek jelentős részénél is egyéb aggályok, taktikai megfontolások szóltak közbe, és így elképzeléseik nem különböztek lényegesen a nemesi nemzetek vezetőinek elképzeléseitől. Ezeknek a lényege pedig az volt, hogy a földet fel kell osztani az egykori földesurak és a parasztok között. Vagy, hogy egy más példát hozunk: a nemesi nemzeteknél, amelyek mindenképpen fejlettebb szinten álltak, az a körülmény, hogy a nemzet tagjai több vallásfelekezet között oszlanak meg, nem jelentett komoly akadályt a nemzeti probléma kibontakoztatásában, a nemzeti program elfogadásában, míg az elmaradottabb nemzeteknél ez már súlyos teherterhelés volt. Az albánoknál pl. a három vallás (katolikus, pravoszláv és mohamedán) közti megosztás messzemenően kihatott

a politikai elképzelésekre, a legnagyobb súlyt jelentő mohamedán népességnél az autonómia igényét jelentette a török birodalmon belül, sőt a határozott ragaszkodást a török birodalomhoz (ezzel is indul a mozgalom a berlini kongresszus után), míg a katolikusok hajlandók a legkorábban a birodalomtól való elszakadásra gondolni, de saját gyengeségük tudatában az Osztrák-Magyar Monarchia vagy Olaszország védelme alatt. A reformkori Magyarországon ezzel szemben a vallási megoszlás már csak nagyon halvány színárnyalatokat rakott fel a mozgalom arculatára.

Az egyes kérdéskörökön belül tehát nagyon jól elképzelhető az összehasonlítás, az egyező és különböző vonások kidomborítása, a különbségekre mindig adódnak egészen plauzibilis magyarázatok is. De itt jutottunk el az egész módszer leggyengébb pontjához. Mert azt, miben közösek az egyes megújulási mozgalmak, és miben térnek el egymástól, ezzel a módszerrel, úgy véljük, eléggé érthetően meg lehet világítani. Csakhogy ilyen formában nem egy élő folyamatot tudunk összehasonlítani, hanem annak egymástól mechanikusan, bonckéssel elkülönített egyes részeit, amelyek önmagukban már halottak. Mert éppen az hiányzik ebből a vizsgálódásból, ami az egyes nemzetek történetírásában eddig mindig az előtérben állt, az élő folyamat, az, miként illeszkednek össze az egyes, így külön megvizsgált láncszemek egységes folyamattá, ilyen vagy olyan nemzeti megújulássá. Mert a szerb megújulásban, hogy megint csak egy példát hozunk, a folyamat egy nemzeti szabadságharccá váló parasztfelkeléssel indul, és a kulturális szakasz egyes problémái csak ennek során, még inkább ennek részleges győzelme után kerülnek elő.

Csakhogy éppen ez a körülmény, hogy a megújulási mozgalom kulturális szakasza a politikai szakasz után következett be, nyilvánvalóan alapvetően módosította a kulturális fejlődést. A török fennhatóság alatt levő, gyakorlatilag majdnem önálló szerb fejedelemségben nyelv, közoktatás és tudomány kérdései másképpen vetődtek fel, mint mondjuk az ukránoknál, hiszen most már nem egy idegen hatalon tilalma zárta el a nemzeti művelődés útját, hanem éppen a nemzeti állam feladata volt ennek a megteremtése.

És éppen ezek a nemzetenként különböző módozatok, ahogy a mozgalom egyes elemei egymásra épülnek, ezek sikkadnak el az adott összehasonlításban. Vagy egy másik példa: az irodalmi nyelv megteremtése mindenütt a kulturális szakasz egyik első teendője. A szlovákoknál viszont a Štúr-féle megoldás, a közép-szlovák nyelvjárás irodalmi rangra emelése nem egyszerűen a kulturális teendők egyike, hanem elsőrendűen politikai lépés, nem is annyira a magyar uralkodó osztállyal szemben, hanem cseh vonatkozásban, mert a cseh fejlődéstől való végleges elkülönülést jelenti, az önálló szlovák nemzet kialakulásának egyik alapvető feltételét. Ha a nemzeti nyelvvel kapcsolatban tárgyaljuk, elsikkad politikai jelentősége, ha a politikai teendők közt esik csupán szó róla, kimarad a nyelvkérdésnél, holott ott is lényeges. Ha mindkét helyen megemlítjük, fölöslegesen kettőzzük a mondanivalót.

Valamelyes megoldás persze csak úgy képzelhető el, hogy bizonyos dolgokat két helyen is megemlítsünk. Nemcsak ebben a konkrét szlovák vonatkozásban, hanem mindenben. Az imént vázolt nehézség elkerülésére választottuk azt a módot, hogy mintegy bevezetőként az egyes nemzetek fejlődéséről adtunk áttekintést, ott éppen arra ügyelve, hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egyes tényezők, persze csak jelezve az összefüggéseket, hogy azután a második részben, mint már említettük, problémánként vigyük végig a tárgyalást. Így nemzetenként megkapjuk a sajátosságokat, az egyedit, problémánként a hasonlóságokat

és a különbségeket. Óhatatlanul azzal a következménnyel, hogy — még ha csak futólag is — de mindenről két helyen esik szó.

A nehézséget általánosítva úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy struktúrák egyes alkotóelemeit vetjük össze egymással, de kimaradnak az elemek közti belső összefüggések a struktúrán belül, és ugyanakkor a struktúra dinamikája sem látszik meg.

Az összehasonlító módszer legnagyobb nehézségéről szoltunk, de messze-
menően nem az egyetlenről. Nekiütököztünk a módszer egyik korlátjának, de
akad még belőle néhány.

Mindjárt itt van még egy, amelyet munkánkban sem tudtunk megoldani: a hatások és kölcsönhatások kérdése. A problémát már érintettük, amikor a meg-
újulási mozgalmak forrásairól szoltunk. Az egyes nemzetek történetírása is
szemben találja magát azzal a problémával, hogy a nemzetévtálás, a polgári át-
alakulás olyan időpontban következik be, amikor ennek gazdasági-társadalmi
előfeltételei még korántsem bontakoztak ki teljesen. Pusztán a hazai fejlődésből
sok jelenség nem magyarázható meg kielégítő módon. A nyugati példa, nemcsak
a polgári átalakulás, hanem a polgári nemzetállam példája roppant fontos. Ez a
hatás mindenütt érvényesül, bonyolódik hamarosan azzal, hogy az egyes moz-
galmak közt is kialakul a hatás és visszahatás bonyolult szövevénye. Csakhogy
ennek akárcsak olyan mérvű kifejtése, mint a többi kérdéscsoporté, még legalább
olyan terjedelmet igényelt volna, nem is szólva arról, hogy a hatások területén
igen sok a véletlenszerű, az esetleges, amit nehéz volna valamilyen törvény-
szerűség alá foglalni. Minden jelenséget amúgy sem lehet ilyen külső hatásokkal
megmagyarázni. A marxista történettudomány maga is sokáig idegenkedett
ezeknek a hatásoknak a feldolgozásától. Persze lehetséges az, hogy a hatás kér-
dése csak az adott témánál olyan jelentős, hogy nem oldható meg egyértelműen,
és ez talán még nem az összehasonlító módszer korlátja.

Akad azonban még olyan, amely feltétlenül magából a módszerből követ-
kezik, nem az adott témából. Ilyen az, hogy az összehasonlító vizsgálatnak óha-
tatlanul igen takarékosan kell bánnia a közölhető anyag mennyiségével. Hogy
az adott példánál maradjunk ennek illusztrálására: az egyes nemzetek megúju-
lási mozgalmának roppant nagy irodalma van, még egy olyan összefoglalás is,
amely csupán a fontosabb adatokat foglalja össze kerek egésszé, egy nemzet
esetében is takaros kötetet tesz ki. Ami önmagában véve, minthogy 15 nemzet
fejlődését vetettük össze, 15 kötetet tenne ki, nemzetenként, és még néhányat,
ha az ott részletesen elmondott adatokat problémánként összevetnénk. Nyilván-
való: olyan hatalmas méretű munka jönne létre, amely nagyságánál fogva már
értelmetlenné válnék. Ilyen terjedelmű munkát senkisésem olvasna el, nem is volna
használható még részleteiben sem.

Akkor viszont mi a megoldás? Az adatokkal való nagymérvű takarékos-
ság, csak a legszükségesebb megemlítése, az is inkább jelzesszerűen. Aki egy-egy
nemzet esetében akárcsak valamelyest is kíváncsi a részletekre, azt már vala-
milyen kész munkához kell utalnunk. Ez a takarékoság viszont arra is vezet,
hogy a történész a forrásoknak csak egészen kis köréig fúrhat le, arról szó sem
lehet, hogy levéltári forrásokig menjen el, hiszen az még egy nemzet viszonylatá-
ban is minden problémakör esetében teljes részletességgel egy ember erejét meg-
haladó erőfeszítés. Tehát meg kell elégedni a kiadott forrásokkal, azok közül is a
legfontosabbakkal, felépítményi jelenségről lévén szó, politikai munkákkal,
röpiratokkal, programokkal, eszmefuttatásokkal, szépirodalmi alkotásokkal
(főként versekkel, amelyekben a legvilágosabban és legegységesebben tükrö-

zódtek mindenütt a megújulási mozgalmak kérdései), és a velük foglalkozó szakirodalommal, feldolgozásokkal. A történész számára, aki hozzászólt ahhoz, hogy forrásait közvetlenül tárja fel, levéltárak mélyéből bányássza elő, illessze egymáshoz és hámozza ki belőlük a tényleges folyamatot, nyilván ez is visszatevés. Hogyan lehet az ilyen feldolgozásnak tudományos értéke, ha csak szinte taláalomra tallóz a források közt? Nyilvánvaló viszont az is, hogy aki akár csak néhány nemzet történetének egyik vagy másik kérdését vizsgálja összehasonlító módon, nem mélyedhet el a forrásokban olyan mértékben, mint az a kutató, aki a nemzeti történelem egyik vagy másik fejezetét búvárolja. Még ha rendelkezik is a kellő nyelvismerettel.

Elképzelhető persze az összehasonlításnak egy másik módszere, amely valamelyest kiküszöböli az említett nehézségeket. Akár az itt tárgyalt témát, akár bármely más témát úgy is lehet összehasonlító módon vizsgálni, hogy a kutató egy nép történetét állítja a vizsgálódás középpontjába, alkalmasint saját népéért, ennek a megfelelő problémáját dolgozza fel a hagyományos módon, lehatolva a forrásokig, és lehetőleg minden forrást számbavéve, és ehhez, mint alaphoz méri a többi összehasonlítandó nép megfelelő problémáját. Ez is összehasonlító történetírás, csak hogy azzal, hogy egy népet kiemel, azt eleve nemcsak alappá, hanem egyúttal mércévé is teszi, akarva-nem akarva ahhoz méri a többit. Ezzel eleget tesz a hagyományos követelményeknek, hiszen elsődleges források alapján dolgozik, eleget tesz az összehasonlításnak is, hiszen valóban összeveti más népek hasonló problematikájával. Csak hogy véleményünk szerint azzal, hogy egy népet tesz meg mércévé, eleve eltorzítja az összehasonlítást, vagy legalább is nagy lehetőséget ad valamiféle torzításra. Mert lehet, hogy az összehasonlítás alapjául és mércéjéül olyan nép történetét teszi meg, amely esetleg a legmesszebb áll attól a fejlődési modelltől, amely az általunk javasolt összehasonlítás eredményeként megkonstruálható. Az adott példánál maradva: ha valaki a bolgár nemzeti megújulási mozgalmat veszi alapul, eléggé közel áll a modellhez, viszont a nemesi nemzetek esetét eleve valamiféle anomáliának fogja tartani. De ha például az orosz fejlődést veszi alapul (ami persze kevésbé valószínű), éppen a legmesszebb kerül a modelltől.

Ezzel ismét a módszernek olyan korlátjához vagy nehézségéhez érkeztünk, amely témánk esetében igen szembeötlő, korábban egyszer már utaltunk is rá. Az orosz fejlődés ugyanis valóban erősen más, mint a többi kelet-európai nemzeté, mert hiszen az adott politikai alapszituáció igen lényeges eleme hiányzik belőle, az a körülmény, hogy a nemzet egy soknemzetiségű birodalmon belül alárendelt helyzetben van. Mert az orosz nemzet el volt ugyan nyomva földesurai által, belső tatárjai által, ahogy Dobroljubov nevezte őket, de az egész megújulási mozgalom lényeges eleme, sőt a kortársak szempontjából leglényegesebb eleme, a nemzeti elnyomás itt nem volt meg, Oroszország, mint az oroszok birodalma, önálló állam, sőt nagyhatalom volt. Az egész, a nemzeti lét és nemlét körül forgolódo problémát, amely másutt az alaphangot adja meg a mozgalom számára, itt értelmetlen. Ezért is van az, hogy az orosz mozgalom, vagy amit annak tekintünk, nem a nemzet, hanem az egész emberiség kérdéseit szereti napirendre tűzni. Az alkotmányosság, vagy a kulturális kérdések, vagy akár a polgári átalakulás kérdései tekintetében persze már nem lényegesek a különbségek. De hogy ezek elegendők-e arra, hogy az orosz fejlődést idesoroljuk, az mindenképpen vitatható.

Van még egy, megint csak általánosabb, a módszerből adódó korlát. Az előbb már említettük, hogy a feldolgozás során takarékoskodnunk kellett — és

kell minden ilyen összehasonlító feldolgozásban — a konkrét anyaggal. Amiből persze menthetetlenül adódik, hogy a feldolgozás leegyszerűsít, összeroszogat. Nyilvánvaló, hogy egy pusztán valamelyik nemzet megújulási mozgalomával foglalkozó munka lényeges különbségeket lát az illető korszakban az egyes politikai áramlatok közt. Vegyünk egy lengyel példát: az 1830-as novemberi felkelés leverése utáni időszakban, a „nagy emigráció” idején, nyilván egészen más irányzatot jelent Adam Czartoryski herceg és a Hôtel Lambert, a maga konzervatív, az európai diplomácia rezdüléseire ügyelő és a megoldást most már szinte kizárólag attól váró politikájával, ismét mást a Demokratikus Társaság polgári demokratikus programjával, meg Edward Dembowski vagy Piotr Ściegienny utópikus szocializmusával, földosztó programjával. Éles ellentétek ezek, nemcsak a maguk korában nem akartak egymásról hallani, utólag is pontosan el kell őket különíteni egymástól. Csakhogy az összehasonlító vizsgálatban mégis csak mind beletartoznak a lengyel megújulási mozgalomba, csak annak különböző szárnyait jelentik. A nemzeti történelemben az ilyesfajta összemérés megbocsáthatatlan. Az összehasonlító vizsgálódás azonban madártávlatból kell, hogy nézze az eseményeket, a részleteket nem veheti szemügyre, sőt, talán megkockáztathatjuk, nem is szabad szemügyre vennie, mert csak az általános nagy vonalakat kísérheti figyelemmel. Madártávlatból pedig a kis vonalak összekuszálódnak, a különbségek elmosódnak. Az összehasonlító vizsgálat tehát egyáltalában nem pótolja a nemzeti szempontú vizsgálódást.

Konkrét témánknál még egy bökkenő akad, amely megint csak nem írható általában a módszer rovására, de meggondolkoztató. Ha ismét végiggondoljuk a nemzeti megújulási mozgalom fő szakaszait és ismérveit, akkor nem sok töprengés után rá kell jünnünk arra: olyan jelenségről van szó, amelyet egyéb népek történetében is láthatunk. És nem csupán azért, mert mindegyik nép végigment a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton. A nemzeti öntudat kialakulásának a folyamata a nagy európai nemzetek esetében is megtalálható, csak éppen ezeknél a kulturális szakasz időben sokkal hosszabb távon oszlik meg, nem kapcsolódik a nemzeti alárendeltség problémájához, a politikai szakasz esetleg ugyancsak hosszabb távon bonyolódik le, a nemzeti egység megteremtésének sarkpontja körül, mint a német és az olasz példa esetében nyilvánvaló, de ha nagyon utánanézzünk, még a franciában is láthatunk hasonló mozzanatot.

Másrészt néhány európai kis nemzet esetében vagy nagyjából abban a korszakban, amelyet magunk is tárgyalunk kelet-európai vonatkozásban, vagy később, éppenséggel napjainkban találkozunk a nemzeti ébredés jelenségével, gondoljunk csak az előbbinél mondjuk a norvégokra, az utóbbinál a baszkokra. És ha már idáig eljutottunk, akkor arra is fel kell figyelnünk, hogy szemünk látára a harmadik világban ma hasonló jelenségek mennek végbe.

Ebben az esetben persze joggal felvethető a kérdés: miért csak Kelet-Európában vizsgáltuk ezt a jelenséget, ha általános európai érvényű? Az egyik ok, amelyet mentségünkre felhozhatunk, hogy éppen a megújulási mozgalmakban jelentős szerepet játszanak nemcsak a nyugatról jövő hatások, hanem az egyes kelet-európai népek közt érvényesülő hatások, kölcsönhatások, kapcsolatok. Egyrészt a szláv népek egymás közti kapcsolataira kell gondolnunk, arra, hogy a lengyelek kivételével valamennyi szláv nép az oroszoktól várt segítséget, onnan vett példát, onnan kapott támogatást. Az korántsem volt egyértelmű, hogy ezen a hivatalos Oroszországot, vagy a vele szemben ellenzékben álló mozgalmat értették. Az ukránok nyilván csak ezzel az utóbbival létesíthettek kapcsolatokat, egyszer az 1820-as években, aztán újra az 1840-es és 1850-es

években. A csehek vagy a horvátok inkább a hivatalos Oroszországgal, a szerbek főképp azzal. A korszak a szláv nemzetek nagyobb egységben való összefogásának a különböző tervezeteit is felvetette, a szláv kölcsönösséget Kollárnál, az ebből kialakuló pánszlávizmust később, oroszoknál és másoknál egyaránt, a dél-szláv egységet az illirizmus formájában horvát vezetéssel és Nagy-Szerbia formájában szerb vezetéssel, az ausztroszlavizmust, a kis szláv népek egyenrangú szövetségét a Habsburgok uralma alatt. Másrészt arra is kell gondolni, hogy a később jövő nemzetek az előttük jártak példáján is okultak, a baltiak például a Habsburg-monarchia kis nemzeteinek a példáján. Politikai és kulturális kölcsönhatások egyaránt kifejlődtek.

Gondolni kell ugyanakkor egy másik, kevésbé pozitív tényezőre is, amely egységbe foglalja a kelet-európai nemzeteket. Arra ugyanis, hogy e mozgalmak politikai szakaszában, amikor már a nemzet egészének közös állami szervezetben való összefogása vetődött fel követelésként, akár önálló államban, akár autonómiával, a nemzeti igények az egész nemzet által lakott területre terjedtek ki. Csakhogy ez már önmagában is, tekintettel Kelet-Európa vegyes betelepültségére, azt jelentette, hogy a nemzeti igény beteljesítése óhatatlanul szembekerült egyéb nemzetek igényeivel, egy-egy vegyes lakosságú területre két, néha több igénylő is akadt. A nemesi nemzetek pedig még ennél is szélesebb körű igényekkel léptek fel, meglevő vagy egykori államiságuk alapján, a lengyelek az egykori lengyel—litván állam egész területét kívánták önálló államként felújítani, az 1772 előtti határokkal, a magyarok az egész történeti Magyarországot jogos birtokuknak tekintették, a görögök Bizánra emlékezve az egész Balkán-félszigetet szerették volna bekebelezni a görög államba. Ezek az egymást keresztező igények nem is egyszer konfliktusokra, fegyveres összecsapásokra is vezettek. Úgy véljük, ez lényeges jelensége volt a megújulási mozgalmaknak, és egymagában is indokolná Kelet-Európa elkülönített tárgyalását.

Ezen túlmenően pedig még azt is figyelembe kell venni, hogy Kelet-Európa már évszázadok óta úgy fejlődött, hogy számos gazdasági-társadalmi, sőt politikai jelenség párhuzamos vagy hasonló volt, fejlődésében éppen a hasonló vonások uralkodtak, ezeket végső fokon a területi összetartozás is erősítette, mondhatnánk azt is, hogy Kelet-Európa funkcionális egységet alkotott. Noha, ha egész Kelet-Európa három alrégióra oszlott, a közép-kelet-európaira a Baltikumtól Horvátországig, arra a területre, amely a XIX. században az európai Oroszország, és a Balkán-félszigetre, hogy ezen a három alrégióon belül a korai középkortól kezdve a fejlődés mégis sok azonos vonást tartalmazott, ezt talán nem is kell különösebben bizonygatnunk.

Hadd utaljunk még egy további nehézségre, a módszer újabb korlátjára, a konkrét témával kapcsolatban, de ez ugyancsak általánosabb érvényű is. Egyetlen folyamatot vettünk itt vizsgálat alá, már esett szó róla, hogy ez közel két évszázadon keresztül húzódik, mert a különböző nemzeteknél különböző időpontokban lépett fel. Csakhogy egy-egy nemzetnél sem olyan egyértelműen meghatározható, mikor is indult meg, és mikor tekinthető lezártnak a megújulási mozgalom. Még a lezárás időpontja viszonylag könnyebben elhatárolható a legtöbb esetben, mert a polgári forradalmat, vagy az azt helyettesítő reformot, ill. reform-sorozatot tekintettük ilyen végpontnak, orosz vonatkozásban tehát az 1861-es jobbágyreformot, a Habsburg-birodalom népeinél az 1848-as forradalmat. Ahol a megújulás fogalma általánosan elfogadott fogalom az eddigi történetírásban, ugyancsak így szokták elhatárolni a következő szakasztól. Persze a Habsburg-birodalom népeinél arra kell gondolni, hogy az 1849—1867

közi szakaszban még találkozunk olyan jelenségekkel, amelyek a megújulási mozgalmakra emlékeztetnek, különösen a kulturális fejlődésben, de egészében a polgári forradalom után mégis már más helyzet alakult ki.

Jóval bizonytalanabb viszont a kezdeti időpont, hiszen általában nincs olyan dátum, amelyhez a mozgalom megindulását kötni lehetne. A bolgár történetírásban ugyan általánosan elfogadott dátum 1762, Paiszij Hilendarszki Szláv—bolgár történetének a megírása, valójában azonban a mozgalom néhány évtizeddel később bontakozott ki. Önkényes dátumokat persze mindenféle lehetne találni, csak hogy akkor esetleg még vissza kell nyúlni egyes kérdések vonatkozásában korábbi időszakhoz, tehát nem láttuk sok értelmét a pontos kronológiai elhatárolásnak. Ez a nehézség alkalmasint jónéhány más jelenségsor vizsgálata során is felmerülhet, különösen ha gazdasági vagy társadalmi kérdésekről van szó. Megnyugtatósságra szolgálhat viszont, hogy ez a bizonytalanság már az egyes nemzeti történetekben is megmutatkozik, gondoljunk csak arra, hányféle koncepció létezik arra vonatkozólag, mikortól számíthatjuk mondjuk Oroszországban a tőkés viszonyok kialakulásának kezdetét. A nehézség tehát általánosabb, nem az összehasonlító módszer sajátossága.

A konkrét témával kapcsolatban még arra is lehetne utalni, hogy felépítményi jelenséget tárgyal, és csak igen lazán találja meg a kapcsolatot az alaphoz végbemenő folyamatokkal. Könnyű volna itt persze egyszerűen arra utalni, hogy ha csak a felépítmény valamelyik jelenségét tárgyalja, akkor nincs is szükség arra, hogy pontosan, a részletekbe menően világítsa meg a gazdasági-társadalmi alappal fennálló összefüggéseket. Itt azonban megint az összehasonlító módszer kérdésén túlmenő általánosabb történeti problémáról van szó, arról ti., hogy általában sok esetben alap és felépítmény kapcsolata meglehetősen deklaratív, tudományunk még nem dolgozta ki elvileg a kettő közti kapcsolat mechanizmusát.

Miután így elég hosszan sikerült, úgy véljük, felsorakoztatni a nehézségeket, a korlátokat, voltaképpen az összehasonlító módszer ellen szolgáló érveket, fel kell vetnünk a kérdést, mi értelme van akkor egyáltalában a módszer használatának. Ha, durván fogalmazva, ennyire ingatag talajon lépkedünk itt, érdemes-e egyáltalában megkockáztatni a kutatást.

A konkrét témával kapcsolatban legyen szabad a módszer védelmében is néhány szempontot felvetni. Végül is fontos jelenségről van szó az egyes megújulási mozgalmak esetében. A XIX—XX. századi nemzeti ideológia, nacionalizmussá fajulva vagy patriotizmussá szelidülve, egyaránt ebben a korszakban veszi kezdetét, innen indul ki, ezt tartja a nemzeti fejlődés egyik haladó hagyományának, ápolását a történetírás fontos kötelességének. Ha a megújulási mozgalmak annak idején számos nemzetet szembefordítottak közvetlen szomszédjaival, akkor ennek következményei még nem tűnhettek el nyomtalanul, nemzeti előítéletek, bizalmatlanság formájában ott lappanganak még ma is. És ennek egyik lényeges oka az, hogy pusztán nemzeti keretekben szemlélve a történelmet, a nemzeti történetet a főhelyre téve, az egyes mozgalmak egyéni, vagyis nemzeti sajátosságai tűnnek elsősorban elő. Az a körülmény, hogy másutt is akadnak hasonló jelenségek, a legjobb esetben deklaratívan kerül előadásra, de nem hatja át sehol a nemzeti történetírást. A polgári történetírásban ez természetesen így volt, de marxista történettudományunk sem mentes ilyen maradványoktól, sem nálunk, sem egyéb kelet-európai nemzeteknél. Az olyasfajta vizsgálódás, amely a közös vonásokat hangsúlyozza, hozzájárulhat azoknak a téves elképzeléseknek az eloszlatásához, hogy ez vagy az a kelet-európai nemzet egészen sajátos helyzet-

ben volt, netán egyedül állt, kudarcai mások, vagyis a szomszédok rosszindulatának tulajdoníthatók. Ha azt figyeljük meg, hogy egy-egy nemzet bukásokkal és tévelygésekkel is terhelt sorsa nem egyedülálló, hanem ebben éppen szomszédai-val közösen részesült, hol egymás mellett, hol egymás ellen, akkor a nemzeti történelem jobb megértését is elősegítheti ez a módszer.

Nem is beszélve arról, hogy ilyen, már-már politikai jellegű következmények mellett egyszerűen tudományos szempontból arról is szó van, hogy az összehasonlító vizsgálat a nemzeti történelem egyes jelenségeit is érthetőbbé, világosabbá teheti. Ahol egyes jelenségek összefüggése esetleg a források hiánya miatt, vagy egyszerűen csak feldolgozások híján nem tisztázható, ott az összehasonlítás, az analógia nyújthat segítséget. Az események és jelenségek értékelését is megkönnyíti ez. Ismét hangsúlyozzuk, a módszer korántsem pótolja a nemzeti történelem kutatását, csak nagyobb távlatokat nyit számára.

Az egyetemes történeti szemlélet szükségességét történettudományunkban sokszor szoktuk hangoztatni, teljes joggal, és nemcsak a magyar történetírásnak van ilyen egyetemes szemléletre szüksége. Az összehasonlító módszer, és éppen elsősorban a kelet-európai összefüggésekre kitekintő összehasonlító módszer, úgy véljük, minden nehézségei és korlátai ellenére alkalmas segédeszköz lehet ennek a szemléletnek a meggyökerezéséhez. A további összehasonlító kutatások nyilván magát a módszert is finomítják majd, kiküszöbölik a nehézségeket, vagy legalább is szűkebb térre szorítják zavaró hatásukat. Az itt felvetett gondolatokkal is ehhez kívántunk csekély mértékben hozzájárulni.